

چگونگی تأثیرپذیری تزیینات معماری اسلامی ایران از مفاهیم تشبیه و تنزیه در قرن سوم و چهارم

چکیده

باورها و اعتقادات عامل اساسی در صورت بخشی به معماری به شمار می‌رود. تشبیه و تنزیه یکی از پیچیده‌ترین آموزه‌های کلامی است که از دیرباز متفکران اسلامی را به خود مشغول کرده است. تزیینات معماری از سویی ذهن بیننده را به زیبایی صوری و ظاهری نقش‌ها و نگارها، فرامی‌خواند و از سویی دیگر دیدگاه بیننده را به قلمرو و راز و رمزهای فرهنگی و دینی پوشیده در مفاهیم نقش‌ها می‌گشودند. روش تحقیق در این پژوهش کیفی است و کوشش می‌شود که با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی - تطبیقی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای از جمله جمع‌آوری و جمع‌بندی اسناد و اطلاعات در مرحله توصیفی و در قسمت تحلیل با استفاده از شیوه‌های مطالعه تحلیلی و تطبیقی داده‌ها به حصول نتیجه برسد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است معماری اسلامی ایران در ادوار تاریخی گوناگون، به تشبیه و تنزیه نزدیک شده یا از آن فاصله گرفته است. معماران با استفاده از عناصر انتزاعی و ایجاد بافت‌های گوناگون هندسی و نقوش اسلیمی و به کمک رنگ و ایجاد ابداع و تنوع در ساختار کلی ضمن برخورداری از زیبایی‌های مادی، فضایی‌ها از زمان و مکان ابدی خلق کرده‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نمود صفت تشبیه به صورت این جهانی موضوع و نمود صفت تنزیه به صورت آن جهانی (مینوی).
۲. بررسی تنزیه و تشبیه در بناهای قرن سوم تا ششم هجری.

سوالات پژوهش:

۱. تشبیه و تنزیه چگونه در تزیینات معماری نمود پیدا می‌کنند؟
 ۲. تزیینات معماری بناهای قرن سوم تا ششم هجری اسلامی به چه میزان تحت تأثیر تشبیه و تنزیه قرار گرفته‌اند؟
- کلیدواژه‌ها:** تشبیه، تنزیه، تزیینات، انتزاعی، اسلیمی.

مقدمه

معماری اسلامی در قرون نخستین اسلامی ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم مذهبی و انگاره‌های فرهنگ اسلامی داشت. مفاهیم قرآنی و اندیشه‌های تشبیه و تنزیه از مقوله‌های مهمی بودند که در هنر و معماری اسلامی نمود آشکاری داشته‌اند. در این میان، معماری قرن سوم و چهارم با توجه به نزدیکی از نظر زمان به نخستین قرون اسلامی از نظر بازتاب تشبیه و تنزیه قابل بررسی است لذا در پژوهش حاضر بررسی تأثیرپذیری اجزای معماری از مفاهیم قرآنی و اعتقادات معنوی در تزیینات بناهای اسلامی ایران مورد بررسی قرار گرفته است. برای این پژوهش پرسشی که مطرح شده این است که: معانی تشبیه و تنزیه چگونه خود را در نقوش و تزیینات معماری اسلامی ایران نشان داده‌اند؟ فرضیه‌ای که در این پژوهش مطرح شده آن است که: مفاهیم تشبیه و تنزیه در کنار هم در نقوش و تزیینات معماری اسلامی ایران به کار رفته است. این پژوهش سعی دارد که میزان و چگونگی تأثیرپذیری هنر معماری از مفاهیم تشبیه و تنزیه مورد بررسی قرار گرفته و می‌توان گفت که هنر معماری در ادوار تاریخی گوناگون، به یکی از این دو رویکرد نزدیک شده یا از آن فاصله گرفته است. استفاده از آرایه‌های تجریدی و هندسی از ویژگی‌های بنیادی هنر و معماری دوره اسلامی ایران است که می‌تواند جنبه تشبیهی و یا تنزیه‌ی تزیینات معماری را مشخص نماید. نتایج این تحقیق ثابت می‌کند که معماران مسلمان ایرانی، ضمن در نظر گرفتن ملاحظات دین مبین اسلام در خصوص کراهت تجسیم موجودات زنده، با لحاظ تمهیداتی، چگونه معانی تشبیه و تنزیه را از طریق تزیینات منتقل نموده‌اند.

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما آثاری به بررسی تشبیه و تنزیه در معماری پرداخته‌اند. علی‌آبادی (۱۳۸۴) در پایان‌نامه با عنوان «تشبیه - تنزیه در آیینه» به طرح و تبیین روشی حاصل از تشبیه و تنزیه در معرفت معماری پرداخته است. کتاب هندسه و تزئین در معماری اسلامی (طومار تویقاپی) به نویسندگی گل رو نجیب اوغلو و مترجمی، مهرداد قیومی بید هندی از جمله کتاب‌هایی است که به تزیینات معماری و ارتباط آن با تشبیه و تنزیه پرداخته است. در این پژوهش صرفاً رابطه تزیینات معماری با تشبیه و تنزیه مورد تحقیق قرار گرفته است و اشاره‌ای به ماهیت معماری ایرانی در قرن سوم و چهارم هجری و چگونگی بازتاب تشبیه و تنزیه در آن نشده است.

در پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای به بررسی چگونگی انعکاس تنزیه و تشبیه در بناهای تاریخی مربوط به قرن سوم و چهارم هجری پرداخته شده است.

نتیجه‌گیری

معماری در جوامع بشری همواره یکی از جلوه‌گاه‌های سیمای فرهنگی و مذهبی اقوام بوده است. بنابراین با بررسی ماهوی آثار تاریخی می‌توان تا حد زیادی به این مسئله پی برد. با توجه به مباحثی که مطرح شد باید گفت تزئینات و نقوش معماری اسلامی ایران علاوه بر اینکه در بُعد ظاهری، کارکردی تزئینی دارد دارای اهداف متعالی می‌باشد. صفت تشبیه، مترادف این جهانی موضوع و صورت هنری و صفت تنزیه برای آثاری به کار می‌رود که بیش از صور این جهانی و مادی موجودات به صورت‌های مینوی آنها می‌پردازد. طرح‌های اسلیمی، نقوش هندسی و ترکیب‌بندی پیچیده خطوط، نمونه‌هایی تجریدی از معانی نامحسوس‌اند. زمان برای صورت‌های مادی است، وقتی هنر اسلامی از حالت مادی خارج می‌شود و حالتی معنوی و غیرمادی به خود می‌گیرد دیگر زمان روی آن تأثیر ندارد. نقوشی که در هنر اسلامی به کار گرفته شده‌اند اعتبار جاودانه دارند و همیشه زنده، پویا و رو به کمال‌اند. روند تحول آرایه‌های تزئینی در آثار معماری را در قالب‌های مختلفی همچون تزئینات گیاهی، هندسی و کتیبه‌نگاری می‌توان دید. بناهای اولیه قرن سوم کاملاً تنزیه‌ی است و با روند روبه‌رشد، اندکی خصلت تشبیهی به خود می‌گیرند.

منابع:

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۳). اسما و صفات حق، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

احمدی، غلامعلی؛ شمشیری، محمدرضا و رحمانی، جهان‌بخش. (۱۳۹۸). "فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه علامه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی"، نشریه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، صص ۳۱۷-۲۹۷.

الیاده، میرچا. (۱۳۹۳). نمادپردازی، امری قدسی و هنرها، ترجمه: مانی صالحی علامه، تهران: انتشارات نیلوفر. انصاری، مجتبی. (۱۳۸۱). "تزئین در معماری و هنر ایران (دوره اسلامی با تاکید بر مساجد)"، مدرس هنر، شماره ۱، صص ۷۴-۵۹.

افشار، حمید. (۱۳۹۷). "ساختارهای اجتماعی، مهم‌ترین عامل شکل‌گیری برج‌های خرقان"، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۸، صص ۱۵۶-۱۴۱.

بهرامی‌نژاد، فاطمه؛ کابلی، محمدهادی. (۱۳۹۸). "مهندسی فرهنگی در شکل‌گیری معماری اسلامی"، نشریه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، صص ۴۶-۲۷.

بروخ، اریک. (۱۳۹۴). نقوش هندسی در معماری اسلامی، ترجمه: مژگان هاتفی، تهران: یزدا.

بزرگمهری، زهره؛ خدادادی، آناهیتا. (۱۳۹۲). سیر تحول معماری ایران از آغاز دوران اسلامی تا پیش از حمله مغول، تهران: انتشارات سروش دانش.

بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۲). فلسفه هنر اسلامی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

پازوکی، شهرام. (۱۳۹۶). حکمت هنر و زیبایی در اسلام، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

پوپ، آرتو؛ فیلیس، اکرم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران جلد هفتم و هشتم، ترجمه نجف دریابندی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پورعبدالله، حبیب‌الله. (۱۳۹۲). حکمت‌های پنهان در معماری ایران، تهران: کلههر.

حمزه‌نژاد، مهدی؛ رهروی پوده، ساناز. (۱۳۹۵). "گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره صفویه اصفهان (بر اساس ویژگی‌های قدسی تنزیه، تشبیه، جمال و جلال)". فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱۱، صص ۳۸-۱۷.

حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۰). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

رهنورد، زهرا. (۱۳۸۷). "مقدمه‌ای بر حکمت معماری اسلامی"، هنرهای زیبا، شماره ۴ و ۵، صص ۳۲-۲۲.

سعادت‌جو، پریا؛ حمزه‌نژاد، مهدی و نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۲). "تحلیلی بر سیر تحول مفاهیم و الگوی مساجد در دوره‌های چهارگانه معماری ایران"، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۳، صص ۳۰-۱۵.

صالحی کاخکی، احمد؛ عزیزپور، شادابه. (۱۳۹۱). "تأملی در کتیبه‌ها و نقوش مسجد جامع زواره"، نامه باستان‌شناسی، شماره ۲، صص ۹۷-۱۲۰.

طاهری، جعفر؛ نورتقانی، عبدالمجید. (۱۳۹۸). "قابوس‌نامه معماری ایران؛ بازخوانی مفاهیم و کارکردهای گنبد قابوس"، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۵، صص ۴۵-۲۷.

کفشچان مقدم، اصغر؛ منصور، امیر و شمسی زاده ملکی، روح‌الله. (۱۳۹۲). "بررسی تزیینات معماری سنتی ایران از منظر دیوارنگاری"، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، شماره ۳، صص ۶۴-۵۷.

لطیفی، محمد؛ دانشجو، خسرو. (۱۳۹۵). "آفرینش اثر معماری در نگاه به خلقت جهان آفرینش از دیدگاه قرآن"، فصلنامه علمی - پژوهشی نقش جهان، شماره ۲-۶، صص ۱۵-۵.

مجیدی، مهسا؛ صابری مقدم، منصور و حبیب، فرح. (۱۳۹۹). "ارزش‌ها و گرایش‌های فلسفه اسلامی بر معماری مسکونی صفوی (مطالعه موردی خانه‌های جلفای نو صفوی)"، نشریه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۷، صص ۱۸-۱.

مهدوی نژاد، محمدجواد. (۱۳۸۳). "حکمت معماری اسلامی، جست‌وجو در ژرف‌ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران"، هنرهای زیبا، شماره ۱۹، صص ۳۷-۴۷.

مددپور، محمد. (۱۳۷۴). تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
مکی نژاد، مهدی. (۱۳۹۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزئینات معماری، تهران: انتشارات سمت.
نجیب اوغلو، گل رو. (۱۳۹۶). هندسه و تزئین در معماری اسلامی (طومار توپقاپی)، ترجمه: مهرداد قیومی بید هندی، تهران: روزنه.

نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۳). برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و ماری، تهران: انتشارات فکر نو.
وزیری، علینقی. (۱۳۸۷). تاریخ عمومی هنرهای مصور (جلد دوم) قرون وسطی و دوران اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

هیلنبراند، دونالد. ن. «معماری». (۱۳۷۴). هنرهای ایران، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران: نشر فرزانه روز.

هیل، درک؛ گرابر، اولگ. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی. ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

هیل، درک؛ گرابر، اولگ. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

یاسینی، سیده راضیه. (۱۳۹۵). "سیر تطور شمایل نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه"، فصلنامه علمی - پژوهشی نگره، شماره ۳۸، صص ۲۱-۵.